रसो बहुविधः प्रोक्त ऋषिभिः प्रथितात्मभिः । मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा ।
एष षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ।
ज्योतिः पश्यति रूपाणि रूपञ्च बहुधा स्मृतं । ह्रस्वो दीर्घस्तथा स्थूलश्चतुरस्रोऽनुवृत्तवान् ।
शुक्लः कृष्णस्तथा रक्तो नीलः पीतोऽरुणस्तथा । कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो मृदुदारुणः ।
एवं षोडशविस्तारो ज्योतीरूपगणः स्मृतः । वायव्यस्तु गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः । १८५१
उष्णः शीतः सुखो दुःखः स्निग्धो विशद एव च । तथा खरो मृदुः रूक्षो लघुर्गुरुतरोऽपि च ।
शब्दस्पर्शौ च विज्ञेयौ द्विगुणौ वायुरित्युत । एवमेकादशविधो वायव्यो गुण उच्यते ।
तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव तत् स्मृतं । तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरं विविधात्मकं ।
षड्ज ऋषभगान्धारो मध्यमो धैवतस्तथा । पञ्चमश्चापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादवान् ।
एष सप्तविधः प्रोक्तो गुण आकाशसम्भवः । ऐश्वर्य्येण तु सर्व्वत्र स्थितोऽपि पटहादिषु । १८६०
मृदङ्गभेरीशङ्खानां स्तनयित्नोरथस्य च । यः कश्चिच्छ्रूयते शब्दः प्राणिनोऽप्राणिनोऽपि वा ।
एतेषामेव सर्व्वेषां विषये संप्रकीर्त्तितः । एवं बहुविधाकारः शब्द आकाशसम्भवः ।
आकाशजं शब्दमाहुरेभिर्वायुगुणैः सह । अव्याहतैश्चेतयते न वेत्ति विषमस्थितैः ।
आप्याय्यन्ते च ते नित्यं धातवस्तैस्तु धातुभिः । आपोऽग्निर्मारुतश्चैव नित्यं जाग्रति देहिषु ।
मूलमेते शरीरस्य व्याप्य प्राणानिह स्थिताः । १८६५
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे चतुरशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८४ ॥
॥ भरद्वाज उवाच ॥ पार्थिवं धातुमासाद्य शारीराग्निः कथं प्रभो । अवकाशविशेषेण कथं वर्त्तयतेऽनिलः ।
॥ भृगुरुवाच ॥ वायोर्गतिमहं ब्रह्मन् कथयिष्यामि तेऽनघ । प्राणिनामनिलो देहान् यथा वेष्टयते बली ।
श्रितो मूर्द्धानमग्निस्तु शरीरं परिपालयन् । प्राणो मूर्द्धनि चाग्नौ च वर्त्तमानो विचेष्टते ।
स जन्तुः सर्व्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः । मनोबुद्धिरहङ्कारो भूतानि विषयश्च सः ।
एवं त्विह स सर्व्वत्र प्राणेन परिचाल्यते । पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः । १८७०
वस्तिमूलं गुदञ्चैव पावकं समुपाश्रितः । वहन्मूत्रं पुरीषञ्चाप्यमानः परिवर्त्तते ।
प्रयत्ने कर्म्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्त्तते । उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ।
सन्धिष्वपि च सर्व्वेषु सन्निविष्टस्तथाऽनिलः । शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ।
धातुष्वग्निस्तु वितनः समानेन समीरितः । रसान् धातूंश्च दोषांश्च वर्त्तयन्नवतिष्ठते ।
अपानप्राणयोर्म्मध्ये प्राणापानसमाहितः । समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक् पचति पावकः । १८७५
आस्यं हि पायुपर्य्यन्तमन्ते स्याद्गुदसंज्ञितं । स्रोतांस्यस्मात् प्रजायन्ते सर्व्वस्रोतांसि देहिनां ।
प्राणानां सन्निपाताच्च सन्निपातः प्रजायते । उष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनां ।
अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते । स ऊर्द्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकं ।